

भारतातील सर्वात उंच शिक्षण गाठणारी पतसंस्था बुलडाणा अर्बन को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी मर्या., बुलडाणाचे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, वैचारिक क्षेत्रातील महाराष्ट्राच्या योगदानाचा अभ्यास

डॉ. जयलक्ष्मी हेमराजसिंह बिनवार, डॉ. सौ. रेखा मिलिंद गुल्हाने^१
^१संशोधनकर्ती , एम.कॉम. एम.ए.(अर्थशास्त्र) पी.एच.डी, डि.सी.एम.,जी.डी.
सी. अँड ए.
^२मार्गदर्शक , एम.कॉम.एम.ए., एम.फील, बी.एड, पी.एच.डी. नागपूर.

साक्षं

बुलडाणा अर्बन को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी मर्या., बँकातील कर्मचाऱ्यांचा अभ्यास करित असतांना फक्त लेखापाल ते चपराशी या पदापर्यंतच्या कर्मचारी वर्गाचाच विचार करण्यात आला आहे. वरिल कर्मचाऱ्यांना पुरविण्यात येणाऱ्या कर्जविषयक सुविधा जसे, घराकरिता कर्ज, वाहनाकरिता कर्ज, मुलीच्या, मुलांच्या शिक्षणाकरिता व लग्नाकरिता कर्ज पुरविण्यात येणाऱ्या बाबीचा तुलनात्मक अभ्यास ह्या प्रकरणात करण्यात आलेला आहे. ह्या बँकाच्या कर्मचाऱ्यांमध्ये विविध बाबतीत आढळलेल्या तफावतीचे स्पष्टीकरण या संशोधनात करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना

देश स्वतंत्र झाल्याच्या काळात देशातील अर्थव्यवस्थेपुढे विकासाचा वेग वाढविणे व गरीबीशी सामना करणे अशी उद्दिष्टे होती. अनेक महत्वाची अशी क्षेत्रे होती की ज्यामध्ये खाजगी उद्योगापुढे याचना धजावत नव्हते. आणि त्याचबरोबर गरजेपुरते आर्थिक बळही नव्हते म्हणून या क्षेत्रात सार्वजनिक उद्योग सुरू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. पण त्याचबरोबर शेतीला कर्जपुरवठा, बी-बियाणे यांचा पुरवठा कृषीमालाची प्रक्रिया आणि पत्तण जिवावश्यक वस्तुचे वितरण अश्या अनेक क्षेत्रात सहकारी संस्थांचे जाळे उभे करण्याची गरज भासू लागली. अर्थसहाय्य काय? कर्जपुरवठा काय? किंवा कृषीमालाची प्रक्रिया आणि विक्रीची व्यापारी व्यवस्था काय? ठेवीचा पुरवठा काय? ठेवीचे देवाण घेवाण काय? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे देण्याकरिता सावकारापासून शेतकऱ्याची सुटका करण्याकरिता मालाची साठेबाजी काळाबाजार थांबविण्याकरिता शेतकरी व ग्राहक या दोघांचीही लुटमार थांबविण्याकरिता पतसंस्थांची निर्मिती झाली.

या पार्श्वभूमीवर शेतकरी व ग्राहक यांना संरक्षण देण्याचे काम एकतर शासनाला स्वतः करणे भाग होते किंवा अन्य व्यवस्था करणे

आवश्यक होते. अनेक पातळ्यांवर लाखो लोकांची व दुर्बलच्या ग्रामीण वस्तीपर्यंत हे काम करावे लागणार होते. त्यासाठी ते सरकारच्या क्षेत्राकडे सोपविणार आहे. यातून दुहेरी हेतु साध्य करता आला. एकतर हे काम विकेंद्रीतपणे करणे शक्य झाले. प्राथमिक संस्था जिल्हा संस्था, जिल्हा संस्था, राज्यसंस्था अशी बांधणी करण्यात आली. लोकशाही व्यवस्थापनणामुळे संस्था संचालकामध्ये जनतेला सहभागी करून घेता आले शिवाय या संस्थांसाठी जनतेकडून नित्य उभारणी करता आली. अशाप्रकारे सहकारी चळवळीने सरकारच्या कामाचा फार मोठा भार आपल्या उरी घेतला. या सहकारी चळवळीनेच पतसंस्था अस्तित्वात आली. सरकार व सहकारी चळवळ यांचा साचा जुळविण्याचे हे महत्वपूर्ण काम वैकुंठभाई मेहता व धनंजयराव गाडगीळ या सहकारी चळवळीच्या अर्धयुगीने केले.

मानवाच्या वैयक्तिक, सामाजिक जीवनाचा स्थायी भाव “सरकार हाच” आहे. मानवाच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगतीची प्रमुख प्रेरणा व कारण त्याची सहकार प्रवृत्ती आहे. प्राचीण काळापासून ते वर्तमानकाळापर्यंत सहकारी प्रवृत्तीमुळे मानवाचे आपली प्रगती करून घेतली आहे. भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये सहकाराच्या विकासाचे लोण उशीराने पोहचण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे या देशातील दारिद्र्य विषमता आणि अज्ञान हे होय. भारतामध्ये सहकारी चळवळीचा उगम प्रामुख्याने सहकाराची प्रेरणा, सहभाग, नेतृत्व आणि देशातील काही प्रमुख क्रियाशील नेत्यांचा पुढाकार यातून घडून आल्याचे दिसून येते.

बुलडाणा अर्बन पतसंस्थेचे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष कार्यकारी संचालक व्यवस्थापक मंडळ कर्मचारी स्थानिक सल्लागार समिती प्रमुख व्यवस्थापक सहाय्यक व्यवस्थापक, विभागीय प्रमुख लेखा प्रमुख अंतर्गत लेखा परिक्षण प्रमुख, कर्ज अधीक्षक प्रमुख सभासद ग्राहक इत्यादींची बुलडाणा अर्बन प्रतिनिष्ठा आपुलकी आस्था, विश्वास फिनीक्सपक्षाप्रमाणे उपमा देण्यात आलेली आहे. बुलडाणा अर्बन पतसंस्थेच्या अध्यक्षांनी कर्मचारी असो वा विभाग प्रमुख असो यांची पकड त्यांनी अतिशय मार्मिक पद्धतीने केली आहे. “प्रत्येक कुटुंबासाठी कुटुंबातील प्रत्येकासाठी बुलडाणा अर्बनच्या ब्रिद वाक्यांनी आज देशाला नव्हे तर जगाला दाखवून दिलेले आहे की, बुलडाणा अर्बन परीवाराचा प्रत्येक घटक हा जीवाला जीव लावून पाणाला पाण लावून अतिशय सुंदर पद्धतीने कामकाजात, स्वच्छता, पारदर्शकता, आर्थिक शिस्त, निटनेटकेपणा सेवाभावी भावना स्वतःला कामात व सेवेत ओतून देणारा बुलडाणा अर्बनच्या परीवाराचा प्रत्येक कर्मचाऱ्यांनी फिनिक्स पक्षाप्रमाणे सहकारी चळवळीला हातभार लावून संजीवनी देण्याचे कार्य आज केलेले आहे.”

महाराष्ट्रांतच नव्हे तर मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, उत्तरप्रदेशात देखील उत्तम पद्धतीने सामाजिक बांधीलकी ठेवून प्रत्येक गावात, शहरात, भौगोलिक परिस्थितीनुसार नवीन शाखेची निर्मिती करून सहकाराची बांधीलकी जनजागृतपणे करण्याचे कार्य बुलडाणा अर्बनच्या अध्यक्षांनी आज जगापुढे एक नवीन दिशा देण्याचे एक उत्कृष्ट कार्य केले आहे.

अध्यक्षांच्या विचारांना अनुसरून जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत जर टिकायचे असेल तर सर्व सभासदांनी ग्राहकांनी, कर्मचाऱ्यांनी अधिकाऱ्यांनी एकत्र येवून, नवनवीन उद्योगधंद्यांना, सहकाऱ्यांच्या तत्वांना अनुसरून परिवाराप्रमाणे कार्य करावे, आपण बुलडाणा अर्बनचे नोकरीवर्ग सभासद नसून आपण मालक आहोत अशी भावना ठेवून कार्य करावे.

बुलडाणा अर्बनने नुसते बुक बँकींग न करता सामाजिक क्षेत्राचे व्रत स्विकारून सोशल बँकींगला सुरुवात केली आहे. बुलडाणा अर्बनने राबविलेले सर्वच “सामाजिक उपक्रम” ही कालांतराने चळवळ बनलेली आहे. ज्याप्रमाणे सहकारात सर्वांचे सहकार्य असते. त्या ठिकाणी लहान-मोठा असा भेदभाव नसतो. तसाच काहीसा अनुभव बुलडाणा अर्बन परिवाराचा आहे. प्रत्येकाच्या अडीअडचणी समजून घेवून त्यांच्या समस्या सोडविण्याचा स्वऱ्या अर्थाने कोणी प्रामाणिकपणे प्रयत्न केला असेल तर तो बुलडाणा अर्बन परिवाराचा आहे. अर्बन परिवाराचे सर्वेसर्वा आणि ‘अध्युर्य’ मा. राधेश्यामजी चांडक उर्फ भाईजी यांनी केलेला आहे. “बुलडाणा अर्बनचे किती म्हणून सामाजिक उपक्रम सांगावे” या उपक्रमाच्या माध्यमातून अनेक सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. आज परिवाराची सहकार क्षेत्र नावाची भव्य वास्तू जिल्हाची भूषण ठरत आहे. त्यामुळे मानाचा तुला रोवल्या गेला आहे म्हणूनच बुलडाणा अर्बनच्या बाबतीत “रोज नवे उपक्रम, नवे विक्रम” असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही.

संस्थेचा वाढता व्याप आणि कार्यक्षेत्र वाढले असल्याने एवढा मोठा व्याप सांभाळला म्हणजे खरोखरच ताबेवरची कसरत आहे. ही कसरत विश्वासू कर्मचारी आणि विश्वासुपणामुळेच संस्थेच्या संस्थापकांना एक नव बळ प्राप्त होत असते.

बुलडाणा अर्बन सतत नवे प्रयोग, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक तसेच लोकोपयोगी उपक्रम राबवित असते. समाजाचे ऋण फेडण्याबरोबरच आपण समाजाचे देणे लागतो या जाणीवेतून सुरु करण्यात आलेल्या संस्थेच्या विविध उपक्रमांना नागरिकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला आहे. भविष्यातही संस्था विविध सामाजिक उपक्रम राबविण्यात आहेत. या उपक्रमामध्ये डोंगरखडाला शंभर टक्के साक्षर करण्यात येणार आहे. या योजनेसाठी ५ लाख रुपयांची विशेष तरतुद करण्यात आली आहे. संस्थेच्या वतीने बी.ओ.टी. तत्वावर घेण्यात आलेल्या मलकापूर - चिखली मार्गावर रस्त्याच्या दुतर्फा वृक्षारोपणाचा महत्वाकांक्षी कार्यक्रम या अंतर्गत २० हजार विविध वृक्ष व फळझाडांची लागवड करण्यात येणार आहे.

शहरातील संगम तलावानजिक असलेल्या रमशानभूमीचे सौंदर्यीकरण करण्यात येईल. शहरातील बालक व जेष्ठ नागरिकांसाठी संस्था कानडेशास्त्री उद्यानाचा विकास करणार आहे. या अंतर्गत बालकासाठी खेळण्याचे विविध साहित्य उपलब्ध करण्यात येईल. यासाठी १० लाख रुपयांची विशेष तरतुद करण्यात आली आहे.

बुलडाणा अर्बन को-ऑप.क्रेडीट सोसा.मर्या. बुलडाणा हे नाव आता प्रत्येकाच्या मनात कजलेले आहे. समाजाच्या विकासासाठी सहकार हा नवसंजीवनी देणारा मंत्र आहे.

“ॐ सह नावतु सह नौ भनक्तु सह वीर्यं करवाव है” हे सुत्र अंगिकारले असल्यामुळे विपरीत परिस्थिती असतांना सुद्धा संस्थेने मोठी भरारी घेतली आहे. संस्थेने ब्रुक बँकींग न करता “सामाजिक सेवेचं व्रत” स्विकारून “सोशल बँकींगला” सुरुवात केली.

पुर्वी पतसंस्था म्हटले की कोल्हापूर भागात लोकांच्या ओढा होता सहकार चळवळ त्याच भागात खऱ्या अर्थाने रुजली आहे. असे सर्वांचे मत आहे. त्यामुळे बुलडाणा सारख्या मागासलेल्या जिल्ह्यात पतसंस्था तग धरेल की नाही, असा लोकांच्या मनात संभ्रम होता. परंतु मा. राष्ट्रेश्यामजी चांडक उपाख्य (उर्फ) भाईजी यांनी पतसंस्थेचे रोप लावले आणि त्याची वटवृक्षात रुपांतर करून दाखविण्याची किमया ही करून दाखवली. आज पश्चिम महाराष्ट्रातील पतसंस्थेचे कर्मचारी पदाधिकारी संस्थेला भेट देण्यासाठी येत असतात. ज्याच्यात प्रवाह बदलण्याचे सामर्थ्य असते. तो किती सामर्थ्यवान असला पाहिजे हे सांगायलाच नको. आज संपूर्ण महाराष्ट्र, भारत, बुलडाणा अर्बनकडे फार मोठ्या आशेने बघत आहे.

निष्कर्ष -

संस्थेचे कार्य, आर्थिक व्यवहार निधी गुंतवणुक मालमत्तेचा वापर संचालक मंडळाची कार्यपद्धती अधिकारी व कर्मचाऱ्यांची कार्यपद्धतीवर सभासद वर्ग लक्ष देण्याचे कार्य करीत आहे. बुलडाणा अर्बन पतसंस्थे मार्फत चालविण्यात येणारे कर्मचारी प्रशिक्षण कार्यक्रमांतर्गत संस्थेच्या कर्मचाऱ्यांचे अधिकाऱ्यांच्या कार्य क्षमतेत वाढ होत आहे. आर्थिक, सामाजिक शैक्षणिक प्रथा पाळणे सहकारी तत्वांचा व नियमांची पायंपल्ली न करणे. या सर्व बाबींचा जबाबदारीच्या भावनेने कार्य केल्याचे दिसून पडते. ध्येय धोरणानुसार उद्देशांपूर्ती नुसार सर्व कामकाज चालविणे सहकारी निधीचा वापर संस्थेच्या हितासाठी करणे. मालमत्तेचा गैरवापर टाळणे, इत्यादी गोष्टींचा जबाबदारीपूर्वक कार्य केल्याचे आढळते.

संदर्भग्रंथ

अ. क्र.	पुस्तकाचे नांव	लेखक
१	समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व व पद्धती	प्रा.रा.ना.घाटोळे
२	सामाजिक संशोधन पद्धती	डॉ. सुधिर बोधनकर
३	सहकारी बँकींग	डॉ. गो.स.कामत
४	सहकारी संस्था, रचना व कार्यपद्धती	टि.एस. जाधव
५	सहकार तत्व, व्यवहार आणि व्यवस्थापक	डॉ. गो.स. कामत, प्रा. पटवर्धन, प्रा. नरवाडकर
६	सहकार	डॉ.अ.डी.कुरकुटे
७	आपला बुलडाणा जिल्हा	संचालक महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व

		अभ्यासक्रम पुणे
८	सहकार व नियोजन	प्र.दे.बायस.प्रा.कृ.ल.फाले
९	व्यवस्थापन प्रक्रिया	डॉ. प्रभाकर देशमुख
१०	बुलडाणा अर्बन को-ऑप.क्रेडीट सोसायटी मर्या. बुलडाणाचे वार्षिक अहवाल	प्रकाशित अहवाल (१९८६ ते आजपर्यंत)
११	बुलडाणा अर्बन न्युज साप्ताहिक	प्रकाशित
१२	बुलडाणा अर्बन माहिती पुस्तिका	प्रकाशित
१३	बुलडाणा दर्पण	प्रकाशित
१४	“सहकार : तत्व व्यवहार आणि व्यवस्थापन”	डॉ.गो.स.कामत प्रथम आवृत्ती - १९७६ श्री. विद्या प्रकाशन पुणे.
१५	“सहकारीता” (हिंदी) नवम् पूर्णतः	डॉ. बी.एस. माथुर संशोधित संस्करण १९९२, साहित्य भवन आगरा.
१६	“संदर्भ महाराष्ट्र राज्य व जिल्हे एक दृष्टीकोन”	डॉ.के.के. शर्मा, इंटेलिक्च्युअल्स बुक ब्युरो, भोपाळ - २००५.
१७	“सहकार” तृतीय आवृत्ती १९९७ निराली प्रकाशन, पुणे	प्रा. मोहन सराफ
१८	महाराष्ट्र सहकारी संस्था, नियम १९६१, “सहकारी संस्थेचा कारभार व तिचे हिशेब” सहकारी सोसाट्यांचे सेवानिवृत्त डेप्युटी रजिस्ट्रार, .	श्री.एन.डी. सुर्यवंशी (बी.कॉम. जी.डी.सी.एन्ड.ए.) पाचवी आवृत्ती सन - १९८१
१९	Government of Maharashtra Law and Judicial Department Maharashtra Act No. XXIV of 1961	(As modified upto the 21 st Feb. 1986)
२०	जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था बुलडाणा	बुलडाणा - टिप्पणी
२१	जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन बुलडाणा जिल्हा अर्थ व सांख्यिकी.	संचालनालय महाराष्ट्र शासन - मुंबई.